

Чоохтағларның ікінчі орынның членнері

Чоохтағның подлежащайдаң паза сказуемайдаң пасха членнері ікінчі орынның членнер тіп адалчалар. Олар сағысты толдыра паза өтіг читірерге полысчалар, чоохтағны тараңхай итчелер.

Толдырығ, чарытхы, обстоятельство чоохтағның ікінчі орынның членнері полчалар. Олар өөн дее алай пасха даа ікінчі орынның членнерні чарытчалар.

Ікінчі орынның членнернің тузалары өң-пасха полча. Оларның хайзы подлежащайға хости чоохта араласчатхан ниме-нооны таныхтидырлар, пасхазы предметтің танығларын көзітче, үзінчілері действиенің хайдағ ондайнаң, хачан, хайда, ноға, ноо сылтағнаң иртіпчеткенін көзітчелер.

Ікінчі орынның членнің көрімін орта піліп алар үчүн, аның палғалысчатхан сөзін таап, аннаң сурығны орта турғызып аларға кирек.

Көзідім:

Арығдағы хустарның табыстары олғаннарға истіл парча.

табыстары

нимелернің?

хустарның

хайдағ?

арығдағы

истіл парча

кемнерге?

олианнарға

Чарытхы

Чоохтағда ниме-нооның пілдіриин, паалағ синін (качество) алай кемни, нимени полчатханын көзітчеткен ікінчі орынның член **чарытхы** тіп адалча. Ол *хайдағ? кемнің? нименің? (Т.п.), хайзы? кемни? нимени?* сурығларға нандырча.

Чарытхы көбізін пілдіріснең пілдірілче.

хайдағ?

х

Алтын кўскў пасталыбысхан.

Чарытхылар ниме-нооның өөн, пүдізін, улиин, нименең иділгенін (ах, көгілбей, тоғылах, улуғ, пөзік) таныхтапчалар паза кізінің аймах-пасха көңнін көзітчелер.

Чарытхылар пілдірілчелер:

а) пілдірістернең: Тадылығ чыстығ чахайахтар чирім үстүн чазапча. (А. Майтакова) Хыйга кізінің чооғы аарлығ. (Сөспек) Мындағ чарытхылар ниме-нооның тадиин, чызын, температуразын, синін, тастындағы көрімін паза даа

пасха сариларын чарытчалар;

б) адалыстарнаң пілдірілген чарытхылар ниме-ноо хайдағ нименең иділгенін, нимее иділгенін, аның көрімін, хайда-да таниин паза аннан пасха сариларын таныхтапчалар: *Арчол, тізең, холындағы азас самнағын аар-пеер пулахтатчатхан. (С. Карачаков); Анначах пүүн чыыпчатхан торгы көгенеен кизерге сағынча (Т.Балтыжаков);*

в) числительнайларнаң: *Микенең Поко пүүн писче дее палых тут полбааннар. (Т. Балтыжаков); Мының алнында он төртче частыг Аксей ирте часхыда чазызар суг тартхан (А.Халларов);*

г) местоимениелернең: *Амды ол пеер хачан даа килбес; Хай пірее орыннарда ла чаа соонаң ам даа өңзеелек улуг нимес аалычахтар сырайысчалар. Хайдаг чирдең килген хустар ни пу? (А.Котожеков);*

д) причастиелернең: *Төреен аалымның хыринда хара сууцах хорлапча (А. Майтакова);*

е) сөс пірігістерінең: *Төрт нөліктіг квартирада алты улуг кізі чуртапча (ХЧ);*

ж) иділістің іле нимес формазынаң: *Хызымның үгренерге сағыс хачанох полған (Г. Топанов)*

Толдырығ

1. **Толдырығ** — ол тоғыртын падежтернің (тартылғы падежтең пасха) сурығларына нандырчатхан ікінчі орынның член. Толдырығлар көбізін сказуемайнаң палғалыстығ полчалар.

Толдырығлар **көні** паза **тоғыртын** полчалар.

Действие ниме-нооға көні теелчетсе, ол оңнағны, ниме-нооны таныхтапчатхан толдырығ **көні толдырығ** тип адалча. Көні толдырығ көрімгі падежте турчатхан адалыстарнаң алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтарынаң пілдірілче.

Көрімгі падеж көні толдырығны таныхтачаң өөң оңдай полча. Ол хайдағ даа сказуемайнаң хада киректелче: *Чалбах чазыда Халтырахты көр табарга сидік полған. (И. Костяков); Хазаа кистінде Кайнок Камат оолахты көр салған. (М. Туран); Улуглар оларны прайзын таныпчалар. (М. Туран).*

Көрімгі падежтең пасха падежте турчатхан толдырығлар **тоғыртын толдырығлар** тип адалча. Олар тоғыртын падежтернің (Тартылғы падежтең пасха) сурығларына нандырчалар. Толдырығлар көбізін сказуемайнаң палғалыстығ полчалар.

Оолах компьютернең паза принтернең тузаланча.

Оолах тузаланча.

принтернең компьютернең

Тоғыртын толдырығ иділіснен дее, имянаң даа палғалысча. Иділістің сурынызы хоостыра тоғыртын толдырығлар кирек падеж формазында турғызылчалар, кирек полза, послелогтарнаң хада киректелчелер: *Прай чүреемнең исчем, холга алып көрчем. Пүүн пісті пастагызын теелбектенерге үгреткеннер (И.Топоев); Чахсы атты чөрчеткенінең сизінчезің. (Н. Тиников); Ирінчекке күннің поэраһ. (Сөспек); Иренек сугның чарында чурттыг Агафья Лыковадаңар газеталарда хыгырбаан кізі чох таа полар (В.Татарова).*

Толдырығлар сказуемайнаң пик палғалыстығлар, сказуемай оларның падеж формазынаң устапча, аны кирексіпче.

Обстоятельство

Обстоятельство — чоохтағның ікінчі орынның члені полча. Ол действиенің аймах-пасха пілдіріглерін таныхтапча паза сказуемайны чарытча паза *хайда? хайдар? хайдаң? хайдартын? хайча? хақан? хақаннаң пеер? хақанга? хайди? хайдаг оңдайнаң? хайча? хай син? нинче? нога? ногадаңар? хайдаг сылтагнаң? хайдаг пөгіннең? нимее? ноо кирекке? хайди поларга?* сурығларға нандырча. Обстоятельстволар действиенің иртчеткен орнын, тузын, действиенің пілдіриин көзітчелер.

хайди?

хайдар?

Суглар чолахти ахчалар. Олғаннар шқолазар парчалар.

хайди?

Минің төреен чирім табырах өңненче.

Обстоятельство палғалысчатхан сөзінең примыкание алай управление оңдайынаң палғалысча. Олар толдырығ чіли сказуемайнаң пик палғалыстығ ниместер. Пірееде обстоятельстволар сказуемайдаң илееде оортах турыбысчалар, оларның аразында пасха-пасха ікінчі орынның членнер кір парчалар. Иди орын паза тус обстоятельстволары удаа чоохтағның подлежащайының алнында киректелчелер. Иди олар сказуемайдаң уламох оортах парыбысчалар: *Пүүд андаг аарлыг ат шахтада пастагызын на оларның үзінчі участогына пирилген (М.Чебодаев); Күскүде прай ибіркізі аймах өңнернең чабынча (Н.Тиников).* Мындағ обстоятельстволар прай тиксі чоохтаға теелчеткен детерминанттар полчалар.

Обстоятельство наречиелернең, деепричастиелернең, аймах-пасха падеж көрүмүндө турчатхан послелогтарнаң паза полызыҕлығ сөстөрнең хада киректелчеткен адалыстарнаң, пилдирістернең паза пасха даа чоох чардыхтарынаң пилдирілчелер.

Обстоятельство тузаы хоостыра көбізін иділіснен палғалысча, че піреде, тізең, качествены таныхтапчатхан пилдирістернең, наречиелернең паза оңдай-хылыхты таныхтапчатхан сөстөрнең палғалысча.

Обстоятельстволарның тузалары хоостыра пөліктері

Обстоятел ьствоның көрімнері	Обстоятельств о таныхтапча	Обстоятел ьствоның сурығлар ы	Көзидімнер	Пилдирілче
Тус	тусты	хачан?, хачаннаң пеер?, хачанға?	<i>Ол <u>таңда</u> килер.</i>	Наречиелернең, адалыстарнаң (А.п., П.п., К.п., Ы.п., С.п., О.п., П.п., Т.п.), числительнайларнаң, иділістернің причастие паза деепричастие формаларынаң
Действие оңдайыны н	действиенің качество саринаң пилдиріин, иртірілчеткен оңдайын	хайди?, хайдағ оңдайнаң?	<i>Сойан <u>хыңып</u> тогынча.</i>	Наречелернең, Иділістің деепричастие формаларынаң, числительнайларнаң паза адалыстарнаң
Син	действиенің алай пилдирігнің синін, хай син иділгенін	хайча?, хай син?, нинче?	<i>Мин аннаңар <u>үр сагындым.</u></i>	Наречиелернең, числительнайларнаң, адалыстарнаң паза сөстер пірігістерінең
Орын	действиенің хайда иртчеткенін, хайдар паза хайча парчатханын	хайда?, хайдар?, хайдартын ?, хайдан?, хайча?	<i>Пабам <u>Асхыстаң</u> килген.</i>	Пирілгі, сығынғы, орынғы, ызылғы паза тиңнестіріс падежете турчатхан адалыс-тарнаң алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхта-рынаң, адалыстарның паза послелогтарның палғалызынаң, орын наречиелерінең
Сылтағ	действиенің хайдағ сыл тағнаң иртірілчеткенін	ноға?, ноғаданар? , хайдағ сылтағнаң ?	<i>Имзізер <u>пичем</u> <u>ағырғаннаңар</u> парған.</i>	Адалыстарнаң (Т.п., С.п., Сылт.п.), местоимениелернең, иділістің причастие паза деепричастие формаларынаң, сөстер палғалызынаң
Пөгін	действиенің хайдағ пөгіннең иртірілчеткенін	хайдағ пөгіннең?, нимее?, ноо кирекке?,	<i>Пасха хан <u>чирінзер</u> <u>харындазым</u> <u>тынаңарға</u> парча.</i>	Өөнінде адалыстарнаң паза иділістің іле нимес формаларынаң, піреде иділістің причастие паза деепричастие формаларынаң

		хайди поларға?		
--	--	-------------------	--	--

Пілерге кирек!

Орыннаң палғалыстығ теелістерні *азыра, ибіре, индіре, кизіре, өтіре, настыра, тобыра, төбін, хоостыра, чоғар, алдыра, кире, сіри, түзіре, читіре, пеер, сығара, тастых, иде, хости* послелогтар көзітчелер: Тағзар алдыра пар сыххабыс; Турачахтаң тастых хайынысчалар; Ініс-төбін парчалар; Айолқанаң хости ойлапча.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларның өөн членнерін сиип салыңар. Тоғыртын падежтердегі адалыснаң алай местоимениенең пілдірілген ікінчі орынның членнерні көзідіңер.

Көзідім: *Уучам тадар ибінде ілгөрлерні чысхлалча.*

1. Суучах пуснаң чабыныбысхан. 2. Хызычах аны көр салған. 3. Ах чаламаны пай хазыңа палғапчам. 4. Хоостың пасха көрімін мин дее сизінгем.

2. Чоохтағларның өөн членнерін сиип салыңар. Чарытхыларны, таап, толғай сигнең сиип салыңар.

Чирім көө

Пістің сіліг чирібісте күргенніг, алтын пуғдайлығ чазылар, ыстығ алғым тайғалар, пөзік тасхыллар. Хакас чирім! Синің омаң чайылба сүрместіг чарых торғы көгенек кис салған абахай чиит хыстың омазына төөй. Син чалахай көк часхынаң өңдессің. (К. Н е р б ы ш е в)

3. Чоохтағларның грамматика өөннерін табыңар. Чарытхыларны, таап, сиип салыңар, анаң хайдағ чоох чардығынаң пілдірілгеннерін чоохтап пириңер.

Ана андағ иирде Кирбі тағның олиинзар улуғ өөр чылғы сыхчатхан. Узун чилінніг, падах харынның, чоон-чоон пиилер, хулуннарын хоғдыра, пырғырысхлал ала, сассартын субалдыра сыхчатханнар. Хайзы хулуннар, узун паза сылағай азахтарын тискер тебіне, аар-төдір ойлазып, инелерін ибіре тоғлас чөргеннер. Мал соонча ніскечек азахтығ поэрах атха мүн салған чиит оол пастырчатхан. Ол ат үстүне хыйын арах одыр салған, хайдағ-да көг хыңылан парча. Чылғылар, састаң тағ олиинзар көдірілген сай, улам на амыр оттап пастааннар. Ана ол туста чиит оолның үні іле истілген. (И. Костяков)

4. Обстоятельстволарны алтынаң сиип салыңар. Олар хайдағ чоох чардығынаң пілдірілгенін чоохтаңар.

Кӱлде аймах-пасха палыхтар кӱп полған. Оох палығастар тохтағ чох аар-пеер чӱс чӱргеннер. Чар хазында паза оттар хыринда палыхтар ӱӱрлерге чыыл партырлар. Кӱлде ах палыхтар кӱп пӱлдӱргеннер.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тӱлӱ. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): ӱгредӱг пособиези/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетинӱ издательствозы, 2018.
2. Чебодаева Л.И. Хакас тӱлӱ. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тӱлӱ паза литература специальностьча ӱгренчеткен студенттерге ӱгредӱг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетинӱ изд-возы,2005. - 172 с.
3. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.